

ԽԱՅԻԿ ԴԱՉՍԵՆՑ

Ռանչպարների Կանչը

14

ՖԻԴԱՅԻՆԵՐԸ

Ուրախացա՛վ Գևորգ Չաուշը իմ ձեռքին զենք տեսնելով:

Այդ նույն օրն էլ նա ինձ առաջնորդեց Բերդակի սարը:

Աղբյուր Սերոբը Նենրութի վրա էր շրջում, իսկ Գևորգ Չաուշի և իր հայրուկների ապաստանը Ալվառինջի, Մառնիկի և Բերդակի սարերն էին:

Կեռումեռ կաժանով մտանք մի թավ անտառ:

Այդտեղ էին ապրում հայ ֆիդայիները:

Վայրը մի բացատ էր՝ կաղնիներով շրջապատված:

Գևորգը ինձ տարավ կանգնեցրեց սովերախիտ մի կաղնու տակ:

Հայրուկները նստած էին կոճղերի ու ժայռերի վրա, ոմանք թիկնած էին ծառերի բներին:

Շատերին ճանաչեցի:

Սպաղանաց Մակարի կողքին նստած էր Գալեն, Շնլակի կիրճում Անդրանիկի տված հրացանը գրկած: Ապա հերթով շարված էին Պայթող Աղբյուրի մյուս լեռնականները՝ Փեթարա Մանուկը, Փեթարա Ախոն և Փեթարա Իսրոն: Մորուք Կարապետը և Արծիվ Պետոն առանձին էին նստած: Չոլոն թիկնել էր Շենիքցի Մանուկի կողքին: Սրանց առջևում կիսաթեք մեկնված էր Լաճկանցի Արթինը՝ վագրադեն մի հայդուկ, աչքերը հառած Շենիքցի Մանուկի գեներին: Այս երկու սասունցիների մեջ վեճ կար: Արթինը բարձրաձայն գանգատվում էր, որ իր ատրճանակը հին տեսակի է, բավական ծանր, և միջոց էր որոնում փոխանակելու Մանուկի տասնոցի հետ: Վագրադեն հայդուկի և Շենիքցի Մանուկի վեճին ներկա էին Մառնկա Պողեն և Դաշտեցի մի տղա, որին կոչում էին Ալիգոնանցի Մուրո: Երկու ուրիշ հայդուկ մի ծառի տակ նրս– տած տամա էին խաղում: Մեկը իմ ծանոթ Արտոնքա Ջնդոն էր, իսկ մյուսը խասագյուղացի էր՝ Բամբկու Մելո անունով: Նրանց գլխավերևում մի երիտասարդ զինված հայդուկ էր կանգնած Ալվառինջ գյուղից Սեյդո Պողոսն էր, վանքի կովի հերոսներից մեկը: Մա աչքով թեն խաղին էր հետևում, բայց ուշադրությունը, որքան նկատեցի, ամբողջապես Լաճկանցի Արթինի և Շենիքցի Մանուկի կողմն էր, տեսնելու, թե ինչով կվերջանա այդ երկու լեռնականների վեճը: Իսկ այդ վեճը արդեն ծավալվել էր:

Ձեր տունը հարուստ է, դու ինչու՞ ես զենք առել և դարձել հայդուկ, ասում էր Լաճկանցի Արթինը: Շենիքցի Մանուկն առարկում էր, ասելով, թե Մարութա վանք կամ ս. Կարապետ ուխտի գնացողները չեն ընտրում քոսոտ այծեր, այլ իբրև մատաղացու գերադասում են գեր ու պարարտ այծերին: Հետևապես Հայաստանի ազատագրության գոհասեղանին մատաղվելու արժանի են նախ և առաջ ունևոր հայերը:

Այդ խոսքի վրա, բոլորովին աննկատելի, իմ կողքին հայտնվեց մի գեղադեն հայդուկ՝ երկար թարթիչներով: Գրեթե իմ հասակին էր, բեղերը փոքր-ինչ թավ և հոնքերի կամարը շեշտված: Մշո գյուղերից էր և անունը Տիգրան: Դա այն զինվորն էր, որ Վանքի կովին ձեռքը կրակ բռնած վառել էր սուլթանի բանագնացների գլանակները, սարսափ ազդելով գլխավոր բանագնաց Մուխտի Էֆենդուն: Տիգրանը մի ձեռքով իմ վիզը գրկեց, մյուսով ետևից տնտղեց իմ մեջքը, կարծես կամենալով ստուգել, թե արդյոք ես լա վ մատաղացու եմ, թե ոչ: Ապա

սև ընչանցքները կարմիր այտերի վրա ուորելով, գնաց դեպի վիճաբանողների կողմը:

Ֆիդայիներից մեկը մի կոճղի առաջ չոքած հրացանի փակադակն էր բարկությամբ շխկացնում: Դա գյուլլեքի սերտն ու փուշը որոշող սասունցի Կարկուտ Թադեն էր, որին ես տեսել էի Աղբյուր Սերոբի խմբում: Սա միշտ առաջինն էր պայթեցնում գնդակը: Թադեն մասնակցել էր շատ կռիվների: Չդիմանալով հայդուկային գենքի կարգապահությանը, դեռևս Խլաթում եղած ժամանակ Թադեն առել էր իր չախմախլին և ընկել սարերը: Վերջում մենակությունից ձանձրանալով, եկել միացել էր Գևորգ Չաուշի խմբին:

Սերոբ Աղբյուրի խմբից մի ուրիշ հայդուկ էլ կար այդտեղ. դա մանագկերսցի Հաջի Գևոն էր, այն յոթ զինվորներից մեկը, որ Շենիքից Սենալ էր փախել Անդրանիկի հետ:

Հասանո անունով քոյողավոր մի քուրդ Հաջի Գևոյի կողքից անցնելով, եկավ կանգնեց Գևորգ Չաուշի թիկունքին և ձեռքը կրծքին դնելով, խոնարհ բարև տվեց ինձ: Հասանոն փոխանակված էր մի հայ զինվորով և համարվում էր Գևորգ Չաուշի հավատարիմ թիկնապահներից մեկը: Երբ հարկ էր լինում որևէ պատգամավոր ուղարկել Խուրթա մեծավոր Ղասամբեկի մոտ, Հասանոն միշտ առջևից էր գնում, որ իրենց վրա հարձակում չլինեք բրդերի կողմից:

Բացաստի վերջավորությանը մի պատանի հայդուկ գբադված էր ծառերի չոր ճյուղերը կեղևելով: Խնուսի Հարամիկ գյուղից էր: Սրա պաշտոնն էր չոր փայտերից անծուխ կրակ վառել: Մեկ առ մեկ վերցնում էր ճյուղերը, գնում ոստոտ տեղերը և կեղևը երկարությամբ մաշկում: Երկար տարիներ նա պետք է կեղևեր ծառերի ճյուղերը, մինչև որ որևէ կովի մեջ քաջություն ցույց տար և նրան արտոնություն տրվեր հրացան կրելու՝ ավելի մեծ ճակատամարտերի մասնակցելու համար: Մինչև այդ շատ կռիվներ էին եղել, բայց նա դեռ ոչ մի կովի մասնակցած չկար: Վրան ոչ մի վերք ու սպի չունեք: Ֆիդայիները նրա անունը ծաղրանքով կնքել էին «Բրինդար»՝ այսինքն վիրավոր:

«Բրինդարի» մոտ մի հին թամբի կոթնած նստած էր մի ուրիշ հայդուկ, անունը Բարսեղ: Միջահասակ էր, շեկլիկ բեղերով: Աչքերը մի քիչ շիլ էին: Բարսեղը

Գևորգի ձիապանն էր: Միաժամանակ հսկում էր, որ ֆիդայիները ճանապարհին ծխախոտ չվառեն կամ վառելիս կրակը բռնեն ձեռնափայտի մեջ և մնացորդները գետին չզցեն: Իրենց գյուղում ծխախոտի մշակությամբ էր զբաղվել և միշտ մոտը, տոպրակի մի անկյունում կամ գոտու տակ, մանր թուփուն ուներ պահած: Երբեմն ինքն էր գլանակ փաթաթում և հրամցնում այս կամ այն զինվորին:

Սև բեղավոր մի հայդուկ գլուխը Հաջի Գևորգի թիկունքին դրած ակնապիշ ինձ է նայում: Դեմքը ծանոթ է: Մտածում եմ, թե որտեղ եմ տեսել նրան: Աստված իմ, մի՞թե Ֆրանկ՝ Մոսոն է: Այո, այդ նա է, նորշեն գյուղի այն երիտասարդ շինականը, որի կինը պարտվել էր սամիրով ճաշի կովում, իրենց գյուղի հողային սահմանը որոշելու ժամանակ: Հիշում եմ, բերդակցու կնոջ եփած սամիրով ճաշը ինձ բաժին ընկավ: Ի՞նչ սահման, ի՞նչ օրենք: Տեղական այդ բոլոր գժտությունները հետևանք են մի համատարած անիրավության, ասել էր վշտացած գյուղացին: Ֆրանկ-Մոսոն թողել էր միջգյուղյան փոքրիկ վեճը, պարանի կապոցը և ցցափայտերը իմ ձեռքից առնելով բարկությամբ շարտել էր սահմանագլխին և անութի տակ մի հրացան սեղմած՝ շտապել էր Բերդակի սարը՝ իր ազգի համաշխարհային վեճը լուծելու:

Այդ վեճը լուծելու համար դեռևս Խաթավինի կովի օրերից գենքի տակ էր մտել նաև Առդա Չորիկը:

Ուրիշներ էլ կային՝ Աղջնա Վահանը, Կուրավա Շնոն և Ծուռխաչ Հազարիկը: Այս վերջինի մոտ ամեն ինչ ծուր էր. խաչը երեսին ծուր էր հանում, գդակը ծուր էր դնում, գոտին ծուր էր կապում: Կարկուտ Թաղեին հակառակ, սա միշտ ուշացումով էր կրակում և երկուսից մեկը անպայման ծուր: Հազարիկը տեղից տեղ գնալիս ֆիդայիների ավելորդ բեռներն էր շալակում և հսկում, որ հայդուկները լուսնյակ գիշերներին հրացանները ուսերին չդնեն, փայտե կոթերը միշտ պահեն լուսնի կողմը, որ չփայլեն:

Իսկ դեղնած ականջներով Շնոն՝ «Ա՛խ, ե՞րբ կլրնի, որ արդարությունը աքաղաղի պես ելնի տանիք ու գոռա թե՛ վեր կացեք, ես եկա», այս խոսքն էր միշտ սրա բերանին: Շնոն գտնում էր, որ աշխարհը չափազանց անկատար է շինված: Աստծո վեց օրում շինած աշխարհը ի նչ պետք է լինի, գանգատվում էր Շնոն, և դեռ հասցրել է մարդ ստեղծել ըստ նրա աստծո ամենաանկատար

արարածը:

Լեոնային քարտուներից մեկում Կուրավա Շոնն պատահմամբ գտել էր ուրարտական ցորենի մի հազվագյուտ տեսակ, ընդհամենը մի քանի հասկ՝ անսովոր խոշոր հատիկներով: Նա զարմացել էր աստծո խելքի վրա, որ այդ փոքրիկ վայրում այդքան շատ քար էր կուտակել, իսկ Մշո դաշտում մի հատիկ քար չէր թողել, որ մաճկալը հերստտելիս իր ծուռ գնացող եզան կողին խփի: Շոնն փորձի համար գաղտնի ցանել էր այդ ցորենի սերմը և ստացվել էր ապշեցուցիչ բերք: Չսպել էր իր ուրախությունը և այնպես արել, որ ոչ ոք չիմանա այդ մասին, որ հանկարծ չընկնի սուլթանի ձեռքը: Ջրաղաց էլ չէր տարել, որ տեղը չգտնեն, սերմացուն չգողանան: Որոշել էր, որ երբ Հայաստանը ազատագրվի, այդ սերմը շաղ տա ազատագրված Հայաստանի հողի մեջ, առաջին հերթին, իհարկե, Մշո դաշտում:

Եվ անհամբեր սպասում էր արդարության աքաղաղի կանչին:

Աբդելոն էլ այնտեղ էր, ասորի ցեղապետի որդին: Նրան կոչում էին Յոթ Գդալի Աբդելո, որովհետև բերված էր Յոթ Գդալի դաշտից: Աբդելոյի աջ ու ձախ կողմերում թիկնած էին երկու երիտասարդ հայդուկներ՝ Յրոնաց Մշիկը և Ավրանա Արամը:

Հին զինվորներից էր նաև սասունցի Կամե Գասպարը: Գասպարը քիչ էր լինում Բերդակի սարում: Սրա անելիքը ամբողջապես դրսի հետ էր: Այդ տավորիկցի հայդուկը հարուստ հայերի անասունները փախցնում-ծախում էր քրդերին, քրդերից փախցնում ծախում էր հայերին և դրանով գումարներ հայթայթում ազատագրական շարժման համար:

Սրանք էին կազմում Գևորգ Չաուշի ֆիդայական խմբի կորիզը Սերոբ Աղբյուրի մահից հետո: Բոլորը հավաքվել էին Բերդակի անտառում, որ իրենց ազգի վեճը լուծեն: Սրանք էին այդ օրվանից իմ ընկերները և սրանց հետ էր անցնելու իմ հայդուկային կյանքը: Իմ առաջին փորձնական շրջանն անցել էր և չկար այլևս առաջվա անհոգ, անմիտ պատանին:

Իմ շորջը նստած հայդուկները քաջակազմ մարդիկ էին, տապից ու պաղից թրծված երեսներով: Ոմանք ալեհեր էին, ինչպես Սպաղանաց Մակարը, որ մեծացել էր բազում կոիվների մեջ: Հագած էին լայն տաբատներ և գույնզգույն բաճկոններ՝ կարմիր ու դեղին նախշերով: Գոտիներին ամրացած էին կաշյա քառակապ փամփշտակալներ՝ պսպղուն փամփուշտներով: Փամփշտակալները քողարկելու համար բոլորն էլ անխտիր հագած էին անթև աբաներ: Կողքերին կապած էին տասնոց մաուզեր և դամասկոսյան կեռ դաշույններ: Գլուխները ծածկած էին արախշի կամ գդակ՝ մուգ կարմրավուն փուլշիներով ոլորած: Յուրաքանչյուրը մի պայուսակ ուներ մեջքին կապած և մի ճոկան՝ ժայռերը մագլցելու համար:

Գևորգ Չաուշը ինձ ներկայացրեց խմբին և ասաց, որ ես վերջին կովին վանքի նկուղից քաջաբար դուրս եմ բերել Անդրանիկի ձին, ճեղքելով թշնամու շղթան, իսկ մինչ այդ մեծ դժվարությամբ Տատրակ գյուղը Հասնելով, գտել-բերել եմ Արաբոյի տան «Կոճղեզ» ավետարանը, որ Հայդուկները երդվեն նրա վրա և ես առաջիններից մեկն եմ, որ երդվել եմ այդ ավետարանի վրա: Իբրև արժանիք մշեց նաև, որ Սասանի բովանդակ պատմության մեջ ինձ է բախտ վիճակվել կարդալու Մոսե Իմոյի բերած թագավորական թուղթը: Որ ես իբրև մշեցի դիտակից երիտասարդ, այդտեղ գալով ուխտել եմ մատղվել Հայաստանի ազատագրության Համար: Ապա կարգադրեց, որ ինձ փամփշտակալներ բերեն:

Ինձ անմիջապես տվեցին մի գույգ փամփշտակալ, որ ես ձգեցի իմ ուսերի վրայով: Վրան Հագա մագոտ աբա: Աբայի վրա կապեցի պայուսակ, որի մեջ կար մի խզակոթ, երկու ասպանդակ, մի սանձ, մի վիմադարձ, երկու գույգ գուլպա և տրեխ և մի ոսկրե սանր: Պայուսակին ամրացած էր մի փոքրիկ տոպրակ՝ մեջը մի քանի բուռ բոված կորեկայլուր և մի կտոր շորթան իբրև նեղ օրվա պարեն:

Երբ արտաքնապես փոխվեցի և չափլին հրացանը թևիս տակ առա, թվաց, թե ամբողջ աշխարհը ինձ տվեցին:

Բայց դրանով չվերջացավ իմ կերպարանափոխությունը:

Մշեցի Տիգրանը, որ քիչ առաջ տնտղել էր իմ մեջքը իմանալու, թե ես լավ մատաղացու եմ թե ոչ, Հանկարծ Հեովից սուր աչքով չափեց իմ Հասակը և ձիապան Բարսեղից երեք արշին ճերմակ կտավ առնելով, արագ մոտեցավ ինձ: Մա էլ քո պատանքն է, ասաց նա և բոլորի ներկայությամբ կտավը երեք տակ ծալելով կոխեց պայուսակիս մեջ:

Խմբի մեջ միայն մի քանիսը պատանք ունեին, և ինչպես քիչ Հետո իմացա, դրանցից մեկը Մառնկա Պողեն էր, մյուսը՝ Ծոռխաչ Հազարիկը, իսկ երրորդը՝ անտառում անծուխ կրակ վառող խնուցի պատանին:

Ինձ էլ պատանք տվին և երևի դարձյալ այն պատճառով, որ իբրև նորեկ Հենց սկզբից ընտելանամ իմ ճակատագրին:

Պատահե՞ք: Ի՞նչ սարսափելի բառ է:

Այդ պահին բոլորը շեշտակի նայեցին ինձ, տեսնելու, թե ինչ տպավորություն կգործի այդ երեք արշինանոց կտավը ինձ վրա:

Ու այդպես, ես դարձա ֆիդայի:

Գևորգ Չաուշը ինձ ցույց տվեց մի կոճղ Կարկուտ Թաղեի և Հաջի Գևոյի կողքին և ես մոտենալով բազմեցի վրան:

Երբ ամեն ինչ պատրաստ էր, Չաուշը իր մոտ կանչեց կաթի պես սպիտակ երեսով մի զինվորի, որ Հեռավոր մի գերանի նստած իր ուսապարկն էր կարում:

Եկ Էստեղ, Միսակ, ասաց Գևորգ Չաուշը, մի խաղ ասա լսենք:

Միսակը Գևորգ Չաուշի երգասացն էր և նրա թիկնապահներից մեկը: Ծնվել էր Մշո դաշտի Ալադին գյուղում:

Գրեթե բոլոր Հայդուկները երգել գիտեին: Փեթարա Մանուկը Հայտնի «Բերիվանի» երգող էր: Հաջի Գևոն աննման լուր շվշվացնող էր: Լավ ձայն ուներ նաև Մորուք Կարոն, բայց ուրիշ էր, երբ Ալադին Միսակն էր երգում: Այնքան Հայտնի խաղասաց էր, որ Գևորգը Նրան երբեմն ուղարկում էր մինչև

Արադայի դաշտ՝ իր երգով քրդական բեկերին նվաճելու:

Միսակը մոտեցավ և նստեց Գևորգ Չաուշի կողքին, գերանի վրա ու ձեռքը դրեց ականջին: Խախ նա երգեց ֆիդայիների երգը:

Աշխարհում ֆիդային ոչ մի Հարստություն չունի: Նա օթևան չունի: Յոթ օրից ավելի ֆիդային իրավունք չունի մնալու նույն տեղում: Նա անվերջ շարժման մեջ է: Երբ բոլորը քնած են, ֆիդային ելնում է ոտքի: Նա գրկված է լուսաբացի քաղցր քնից: Ոչ ոք չպիտի իմանա, թե ֆիդային ինչ ուղղությամբ անհայտացավ խավարի մեջ, ո՛ր ձորից ելավ և ո՛ր սարի լանջերով գնաց: Գյուղ մտնելիս ֆիդայու իջևանը Հայ լեռնականի գոմի կամ մարագի մութ անկյունն է: Երբ ձմեռ է, նա պետք է գտնի որևէ քարայր և մտնի մեջը մինչև գարունը բացվի, կամ սառած ձյունը փորի և ծածկվի ձյունի տակ՝ մի աննշան ճեղք թողնելով լույսի և օդի համար:

Ֆիդային գերեզման չունի: Նրա ամենամեծ բաղձանքը կովի մեջ մեռնելն է՝ ազատության երգը շուրթերին և գրնդակը ճակատին:

Այս էր այդ երգի բովանդակությունը:

Գևորգ Չաուշը կարծես արեց այդ երգի միջոցով ինձ հոգեբանորեն նախապատրաստել այն մեծ առօրյային, որ այնուիետև կազմելու էր իմ կյանքի իմաստը:

Ապա Սպաղանաց Մակարի պատվերով Ալադին Միսակը երգեց Արաբոյի երգը:

«Արաբո՛, Արաբո՛, ֆիդայությունը կրակե շապիկ է: Հագար ընտրյալից մեկին է վիճակված այդ շապիկը հագնել, և դու առաջին ընտրյալն էիր Մշո դաշտում, որ այդ շապիկը հագար:

Արաբոն սպանվել է Գյալարաշի ձորում՝ իր նպատակին չհասած, բայց ժողովուրդը չի հավատում, թե նա մեռած է: Կարծում է, թե նա ողջ է, և գործում է Սասնո լեռների մեջ: Տիլիբոգ է Արաբոյի ձիու անունը: Մառնիկա սարից դեպի Շնլակի կիրճը տանող ճանապարհին, Մ ուշից դեպի հարավ–արևելք կանգնած

Է առեղծվածային մի գագաթ Սմբատասարը: Այդ սարի վրա մի հին բերդ կա: Է՛յ, երանելի անցորդ, եթե բարձրանալու լինես դեպի այդ բերդը, իմացիր, որ այնտեղ Արաբոն է ապրել և այդ սարի քերձերին է դիպել նրա նժույգի սմբակը: Այդ սարի վրա էր, որ լուսահոգի Արաբոն, երբ առաջին անգամ Մշո դաշտը տեսավ, ասաց. «Ես որ Մշո դաշտը տեսա, էլ ընձի մահ չկա»: Սմբատասարի հյուսիս և արևմտյան կողերը ժայռոտ են իրենց տակ բացվող անդունդով: Այդ անդունդի միջով անցնող ջուրը գալիս է Մառնիկի վրա, անցնում է Հավատորիկի ձորով և Պատիկ բերդի տակով դնում թափվում է Մեղրագետ: Է՛յ» խելագար անցորդ, ինչու՞ ես մոլորվել Պատիսներ և Մառնիկ գյուղերի մեջտեղ: Այնտեղ է հավերժորեն կանգնած Սմբատասարը: Այդ լեռն ի վեր ելնելիս նժույգի մի հեռավոր ու խուլ խրխինջ կհասնի ականջիդ: Մի՛ վորձիր իմանալ, թե որտեղից է գալիս այդ ձայնը՝ գետնի տակից, անդունդի միջից, թե երկնքից: Մառնիկ գյուղի երիտասարդները, որ մոնիկներ վառելով ու հարդ թափելով են գտնում դեպի բերդի ներսը տանող ճամփան, չեն իմացել այդ գաղտնիքը, դու էլ չե՛ս իմանա: Որքան դեպի վեր ելնես, այնքան խրխինջը կհզորանա: Ժողովուրդը հավատացած է, որ դա Արաբոյի ձիու խրխինջն է: Եվ քաջ ֆիդայիները տարին երկու անգամ դեպի Սմբատաբերդն են մագլցում Տիլիբոգի խրխինջը լսելու համար: Արաբո՛, Արաբո՛, դու առաջին ընտրյալն էիր, որ ֆիդայության կրակե շապիկը հագար Մշո դաշտում»: Արաբոյի երգը տակնուվրա արավ իմ հոգին: Մի՞թե ես եղել էի այդ առասպելական հեծյալի հետ: Մի՞թե նա ինձ նստեցրել էր իր հեքիաթային նժույգի թամբին:

Գևորգ Չաուշը նունպես խստորեն հուզվեց: Ծերունի Մակարը գլուխը Գալեի թիկունքին դրած, հուզմունքից խաժեց իր բեղի ծայրը.

Թ՞ոնոքի, գոչեց հայդուկապետը, կոճղի վրայից ելնելով:

Մեր ուսապարկերը հանեցինք, գենքերը հենեցինք ծառերին, ու պարն սկսվեց:

Ո՞վ է տեսել աշխարհում այդպիսի պար: Նախ կանգնեցին որպես պարիսպ, ապա ցնցեցին ուսերը, թափ առան և խոյացան առաջ: Տեսե՛ք ինչպես է պարում Փեթարա Իսրոն Գևորգ Չաուշի կապարճակիրը: Ուսերի վրայով իրար են հյուսվել Արտոնքա Ջնդոյի, Մշեցի Տիգրանի և Բամբկու Մելոյի թևերը: Ոտքերի խրոխտ դոփյունով նետվում են առաջ և մոլեգին արագությամբ քաշվում ետ:

Գևորգ Չաուշը, քուրդ շասանոն և Մառնկա Պողեն միասին են պարում: Ինձ էլ քաշեցին շոթայի մեջ: Իմ մեջքին ոլորվեցին Ալիզոնանցի Մուքոյի և Ծուռխաշ չազարիկի ձեռքերը: Չազարիկի մեջքին ծավվեց Հաջի Գևոյի բազուկը: Զիապան Բարսեղը, Ալադին Միսակը և Սեյդո Պողոսը միացան շոթային:

Ֆրանկ–Մոսոն էլ:

Ցրոնաց Մ ուշիկն ու Ավրանա Արամն էլ եկան: «Բրինդարը» բորբոքեց անծուխ կրակ և Առդա Զորիկի և Աղջնա Վահանի հետ նետվեց պարի մեջ: Պարի մեջ նետվեցին նաև դեղնած ականջներով Շմոն և ասորի Աբդելոն: Սկսվեց «Ծափպարը»:

Այստեղ գլխավոր պարողները սասունցիները եղան: Այդ ոչ թե պար էր, այլ հողմի շառաշ: Զույգերով կանգնեցին ճակատ–ճակատի: Ծունկի են իջնում, բարձրանում, օրորվում և պտույտներ գործելով ձեռքերը թափով բախում են իրար: Նորից են չորում, կռանում, կանգնում և նորից շառաշելով բախվում են մինյանց: Միայն մի անգամ վրիպեց Արծիվ Պետոն: Մորուքը ուշացավ: Պետոն երեք անգամ պտույտ գործելով և ծափ գարկելով, Սպաղանաց Մակարին և Կարկուտ Թադեին՝ շրջանցելով, ձեռքի թաթերը թափով իջեցրեց դիմացի գույգ կեչիներին:

Ու այսպես պարելով էլ նրանք հոգնած թափվեցին ծառերի տակ, իրենց գենքերի և ուսապարկերի վրա, իրենց պատանքների վրա:

ԱՌԱՋԻՆ ԳԻՇԵՐԸ

Այդ Գիշերը Գևորգ Չաուշը ինձ պահակ կարգեց անտառում:

Ահա գետնին երկարած կամ ծառերի բներին թիկն տրված պառկած են հայդուկները: Պառկած են ամեն մեկը իր գենքը գրկած: Ոմանք հարմար քարեր են դրել իրենց գլխատակին՝ վրան ուսապարկը իբրև բարձ: Մեջքի վրա աժդահայի պես տարածվել է Սպաղանաց Մակարը: Հոգնեց ծափպարից: Խարույկի մոտ պազելով կրակից հանեց կիսեփ խորովածի մի շաբան, վրայից թափ տվեց աժուխի կտորները և մոխրախառն կերավ: Մի հարված տվեց Գալեի

մեջքին, մի թեթև հարված Փեթարա Մանուկի թիկունքին և Լաճկանցի Արթինի կողքից անցնելով, հոգնած շուռ եկավ նրանց մեջտեղ: Պատկած է հանգիստ, գլուխը իր հբացանի խզակոթին դրած: Հին է այդ հրացանը: Նրա կոթը երկու անգամ նորոգել է Անդրանիկը՝ Տաղվրնիկի կիսամութ գոմում նրստած:

Չոլոն մեկնվել է Սպաղանաց Մակարի ոտքերի տակ, Արտոնքա Չնդոյի կողքին: Իսկ իր ծնկներին հանգչում է Ալադին Միսակի գլուխը: Մորուք Կարոն և Արծիվ Պետոն հենց նոր քուն մտան մագոտ արանները իրենց վրա քաշելով: Փեթարա Ախոն այնպես է պատկել, կարծես ինչ-որ բան է փրսփրսում Մառնկա Պողեի ականջին, բայց իրապես փսփսս-ցողները Լաճկանցի Արթինը և Շենիքցի Մանուկն են: Մանուկն ամուր գրկել է իր տասնոցը, իսկ Արթինը՝ Սմիթ ատրճանակը:

Ա՛խ, թե քո տասնոցը կունենայի, վերքին անգամ բավական լսելի ձայնով ասաց Լաճկանցի Արթինը և խոռ՛վածի պես շուռ գալով, բագուկները ամուր ոլորեց ճակատի տակ: Ծոծրակին երևում է մի մանգաղաձև վերք, որ արդեն սկսել է սպիանալ:

Սպիներ կան Ալիգոնանցի Մուրոյի և Մշեցի Տիգրանի թիկունքին: Իսկ ո՞վ է հաշվել Սպաղանաց Գալեի, Փեթարա Մանուկի և Փեթարա Ախոյի վերքերը: Օ՛, եթե բաց անեք քեռի Մակարի թիկունքը: Այնտեղ կան նոր սպիներ և կան հին սպիներ, որ մնացել են դեռևս հոշակավոր «Յոթ Գդալի» ժամանակներից:

Իսկ Շենիքցի Մանուկը: Իսկ Չոլոն և Մորուք Կարապե՛տը: Ապա վեր կաց կանգնիր, Փեթարա Իսրո, որ քո վերքերը հաշվեն: Իսրոն Գևորգ Չաուշի կապարճակիրն է: Այն օրը, որ Գևորգ Չաուշը նրա հայրենի Փեթար գյուղը ազատեց բրո՛նակալ Յուսուֆից, Իսրոն զինվոր դարձավ նրան և իր մարմինը օժեց հերոսական վերքերով:

Մառնկա Պողեն ականջը հեռացրեց կապուտաշյա Ախոյից, շուռ գալով դեպի ձախակողմ, կարծես կամենալով նրան ասել իսկ ես իմ կռուվով օգնեցի բալաքցի ավագակապետի ոչնչացմանը, նրա շքախումբը առաջնորդելով Շըմլակա կիրճի ամենանեղ տեղը և հանձնելով վրիժառու հայրուկների կատաղի գրոհին: Քաջությամբ ինչո՞վ են քեզանից պակաս:

Չնդոն էլ վերքեր ունի և Ալվառինչու Մեյդոն էլ: Ասորի Աբդելուն, որ բուրբովին վերջերս զինվորագրվեց, արդեն մի քանի թարմ դրոշմներ ունի իր մեջքին: Բամբկու Մելոն էլ գերծ չէ վերքերից, ոչ էլ ձիապան Բարսեղը, կամ ՖրանկՄոսոն: Կարկուտ Թադեի անրակը առաջին անգամ կարմիր ներկվեց Նեմրութի լանջին, երբ Աերոբ Աղբյուրից գաղտնի անզգույշ կրակում էր մի ժայռի չորած: Քուրդ Հասանոն կյանքը վտանգի տալով երկու անգամ մահից փրկել է Գևորգ Չաուշին:

Իսկ կարծում եք Ավրանա Արամ՞ը վերքեր չունի, կամ թեկուզ Ծուռխաշ Հագարիկը: Այս հայդուկը դաշույնի մի ծուռ հարված ունի իր գոտկատեղում և ոսպածն մի սպի փորի վրա: Պատանքը տուպրակ է շինել և մտել մեջը: Այդպես էլ քնած է: Այդպես էլ գուցե մեռնի մոտակա կռիվներից մեկում, որովհետև կարճ է հայդուկի կյանքը. նա այսօր կա, վաղը՝ չկա:

Լուսնի շողքը մոլորվել է Մշեցի Տիգրանի մագոտ բլթակի վրա և փայլում է ինչպես մացառներում կորած հուլունք: Նրա մի կողքին Ալվառինչու Մեյդոն է պատկած, մյուս կողքին՝ Ալիգոնանցի Մուքոն: Մեյդոն ժպտում է քնի մեջ: Երևի վանքի կռիվն է հիշում: Մուքոյի գենքը չախմախի էր: Մի տարի առաջ նա գնաց Ալիգոնան, վաճառեց իր լծկանը և զինվեց մոսինով:

Արծիվ Պետոն էլ նոր գենք ունի և պատկել է հրացանը կրծքին սեղմած, ուսապարկը շալակին: Նա հեռու է պատկած Մորուք Կարապետից և կարծես հեռվից ասում է նրան, «Է՛, Մորուք, Մորուք, դեռ ինչե՛ր պիտի անցնեն ու դառնան իմ ու քո գլխով»:

Առդա Չորիկն ու Տրոնաց Մուշիկը քնել են մեջք-մեջքի տված: Չորիկն իր աջ թևը դրել է գլխի տակ, ծածկելով Խաթավինի կովում ստացած հին վերքի սպին: Մուշիկի ճախ դաստակը Աղջնա վահանի ճակատին է հանգչում: վահանի կողքին Բամբկու Մելոն է պատկել, գլուխը մի մեծ կրիայի կոտին դրած:

Լո-լո-լո՛. Հաջի Գևոյի հոգին Մանագկերտի սարերումն է: Ահա նա պոկվեց Փրխուս գյուղից և գնաց միացավ Սերոբ Աղբյուրի խմբին: Երազի պես հիշում է Մանագկերտի սարերը և լուր է կանչում: Հայդուկներից ոմանք նրան հենց այդպես էլ կոչում են Լոլո Հաջի:

Կեսգիշերից առաջ եկավ Կամե Գասպարը: Նա էլ իր «լուռն» ունի: Հիշում է, թե ինչպես կարմիրգլուխ ասկյարները բռնեցին իրեն Խոզվանքի ճանապարհին և հինգ փթանոց յուղով լի կճուճը պարանոցից կապած, քշեցին սարեսար, ստիպելով հայտնել ֆիդայիների թաքստոցը: Ասկյարները Գիշերը սարի վրա կրակ վառեցին և նրա վրա մի գինված ասկյար պահակ դնելով, հոգնած քուն մտան: Սասունցին մազե պարանը կամցուկ հանեց թներից, ձեռքը գցեց ասկյարի վզին, խլեց նրա հրացանը և փախավ: Այդ գեներն է այժմ նրա մոտ և դաշույնի մի դաժան հարված թիկունքի վրա:

Այդ հայդուկներից ամեն մեկը վերքերի և հին ու նոր սպիների մի թանգարան է: Նույնիսկ Ալադին Միսակը, որ Գևորգ Չաուշի երգիչն է, մի քանի հիշատակներ ունի ֆիդայական կռիվների. ձախ ականջի կեսը չկա: Կարճաթև աբայով ծածկել է թիկունքը, գլուխը Չուլյի ծնկներին դրած:

Բոլորից հեռու Ծուղրուղու Շնոն է տարածվել: Սրա ականջները թեև կռիվներից անվնաս են, բայց երկուսն էլ դեղնած: Պատկել է երկու կոճղերի մեջտեղ: Գլուխը չի երեվում, իսկ մի ականջը կարծես կոճղին կպած փշակ լինի: Շնոն գայրացած է աշխարհի դեմ և մի ականջը գետնին սեղմած, մյուսը տնկած դեպի երկինք, սպասում է, որ արդարությունը մի առավոտ կարմիր աքաղաղի պես երևա աշխարհի տանիքին՝ բարձրագույն շեփորելով, թե «Ռանչպար Շնո, ինչու ես պատկել Մաննիկի պաղ անտառում, ես եկա : վեր կաց, գնա քո պահած սերնը ցանիր քո երագած Հայաստանի դաշտերում»:

«Բրինդարը» պատկել է իր անծուխ խարույկի առաջ: Միակ գինվորն է, որ ոչ մի սպի չունի: Պատկել է մեջքով դեպի կրակը, կարծես ամաչելով իր ընկերներից: Դիմացը անտառն է և լուսնի ցուլքը ծառերի բներին: Նույնիսկ ծառերը վերք ունեն, իսկ ինքը չունի:

Կասպարճակիր Իսրոյից և Հասանոյից ոչ հեռու, տերևախիտ կաղնու ոստոտ բթամատի վրա կիսաթեք հանգչում է Գևորգ Չաուշը: Նրա հագուստը նույնիսկ ավելի անշուք է, քան իր գինվորներինը: Կրծքին ունի խաչկապ փամփշտակալներ, երեք կարգ էլ մեջքի կողմից: Մի թևը դրել է հեռադիտակին, իսկ մյուսը՝ «Արաբոյի» վրա: «Արաբոն» իր գեներն է: Այդպես է կոչել իր հրացանը, ի հիշատակ Արաբոյի, որի գինվորն է եղել: Հայդուկապետի

պայուսակը երեք աչք ունի. մի աչքում կորեկայտուր է պահում, երկրորդում՝ գլգըլ, իսկ երրորդի մեջ՝ չորթան, որ նեղ ընկած միջոցին բաժանի իր զինվորներին: Այդ պայուսակը սովորաբար Մատնրկա Պողեն է շալակում, որ թե հասակով և թե դիմագծերով շատ նման է իրեն:

Ֆիդայու ամեն մի վերքը, ամեն մի սպին դրոշմ է բռնակալության դեմ մղած անթիվ կռիվների: Իսկ Գևորգ Չաուշի կռիվները շատ են: Կռիվներ Սպաղանքի, Խոծոծի և Տատրակի մոտ: Կռիվներ Իշխան–ձորում և ս. Աղբերիկի վրա: Կռիվներ Շմլակի Կարմիր ալուջների ձորում: Ընդամենը մի ամիս առաջ՝ էր, որ նա հիմնահատակ բնաջնջեց Գեղաշենի ռես Ավեի գերդաստանը, մի կաղիկ մանուկ թողնելով իբրև նմուշ նրա բովանդակ տոհմից:

Ուղիղ երեսուն և վեց հոգի են Գևորգ Չաուշի հայդուկները, ամեն մեկը մի տարբեր դիրքով և կերպարանքով պատկած: Ընչանցքների ինչպիսի բազմազանություն. և ցից բեղը կա, և կախ ընկածը, և ոլորածը:

Սրանք են իմ սիրած դասերը: Սա է այն այբուբենը, որ ես եկել եմ սովորելու: Ոմանք քնած են, իսկ ոմանք նոր նիրհեցին:

Բայց մի՞թե քուն կա հայդուկի աչքին:

Տեսե՛ք, քեռի Մակարը արթնացավ: Իմ կողքով ծանրաքայլ անցնելով, գնաց դեպի աղբյուրը: Խմեց և թաց բեղերը քամելով, նորից պազեց կաղնեփայտի հանգած կրակի մոտ: Խառնեց տաք մոխիրը: Մի քանի պատառ փայծախ էր մնացել կրակի տակ: Փչեց վրայի ածուխները և կերավ: Ապա ուղղեց մեջքի փամփշտակալները, ստուգեց գենքը և նայեց երկնքին:

Բույլքը ելել էր:

Շուտով կարթնանան կապուտաշյա Ախոն և Փեթարա Մանուկը: Կելնեն Ալիգոնանցի Մուքոն և Աբդելոն Ասորի: Մորուք Կարոն էլ ոտքի կելնի, Արծիվ Պետոն էլ: Կբարձրանան քուրդ շասանոն և Սեյդո Պողոսը: Ջնդոն էլ շարժվեց: Նստել է ծունկը ծնկին, գլխին թաշկինակ ծայրը աջ ականջին կախ, չորստակ փամփշտակալները կրծքին, հրացանը կողքին պահած:

Ժամն է, որ արթնանան Մշեցի Տիգրանը, Բամբկու Մելոն և Մառնկա Պողեն:
Աողա Չորիկը գլուխը բարձրացրեց, նայեց Արտոնքա Չնդոյին, մի հայացք
նետեց Ավրանա Արամի և Տրոնաց Մուշիկի կողմը և աչքը հայդուկապետի
վրայով սահեցնելով կանգ առավ իր կողքին պատկած Աղջնա Վահանի վրա:

Շուտով նրանք էլ կարթնանան: Կարթնանան Ֆրանկ-Մոսոն, Լաճկանցի
Արթինը և Գալեն: Իսկ երբ Չոլոն շարժվեց՝ Ալադին Միսակը ոտքի վրա է:
Ոտքի կելնեն Փեթարա Իսրոն, Կարպուտ Թադեն և Շենիքցի Մանուկը:

Եվ Ծուռխաչ Հագարիկը:

Եվ «Քրինդարը»:

Եվ Լուր Հաջին:

Իսկ Կամե Գասպարը վաղուց չկա: Ադամամութն էր, երբ նա մեկնեց՝
ճանապարհին իր ծխամորճը թափ տալով Կուրավա Շմոյի ականջի մեջ,
կարծելով, թե ծառի փշակ է:

Քիչ այն կողմը ինչ–որ փռշտոց է լսվում: Դրանք Գևորգ Չաուշի և իր մի քանի
հայդուկների ձիերն են: Թամբած են և խուրջիները կապած: Ամեն բոպե նրանք
կարող են ցատկել դրանց թամբերին և սլանալ խավարի կամ կիսամութի մի- ջով: